

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНІХ У ПРОЦЕСІ ПРОВЕДЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ЗАХОДІВ

У статті висвітлюються психологічні особливості допиту неповнолітніх у процесі проведення оперативно-розшукових заходів. Аналізуються вікові, гендерні та інші психологічні особливості неповнолітнього, що впливають на вибір індивідуальної тактики спілкування під час допиту.

Ключові слова: особистість, неповнолітні правопорушники, допит, злочин, мотивація.

Складна соціально-економічна ситуація в сучасній Україні значною мірою сприяє росту злочинності серед неповнолітніх. Соціальна дезорганізація, безробіття, що характерні для кризового періоду в державі, чинять на неповнолітніх більш потужний вплив, ніж на дорослих. Саме цим пояснюються несприятливі характеристики та тенденції злочинності неповнолітніх: вона молодшає, кримінальна активність 14–15-річних зростає більш швидкими темпами, ніж 16–17-річних; злочинність неповнолітніх набуває рівня групової (майже 65% злочинів скоюються групою); засвоєння неповнолітніми відносно нових видів злочинів, а саме: викрадення людей, вимагання, комп'ютерні злочини [2].

Досліджувана проблема не є новою у психології. Окремі аспекти вивчення психологічних особливостей неповнолітніх, а також психологічних причин вчинення ними злочинів досліджували М.А. Алемаксін, М.М. Бабаєв, П.Д. Біленчук. Дослідженню смислової сфери особистості з аномальною, девіантною та делінквентною поведінкою приділяли особливу увагу Ю.М. Антонян, К.Є. Ігошев, А.Р. Ратінов, Г.Ф. Хохряков, С.І. Яковенко. Ідеї ціннісно-нормативного підходу до розуміння

особистості злочинця знайшли відображення у працях А.І. Долгової, Л.В. Перова. Психологічні особливості проведення слідчих дій за участю вказаних осіб вивчали В.Л. Васильєв, А.П. Венедиктов, Н.І. Гаврилова; використання спеціальних психологічних знань при розслідуванні окремих категорій кримінальних справ щодо неповнолітніх розглядали вчені-юристи. Однак як теоретичні дослідження, так і практика проведення оперативно-розшукових заходів свідчить про те, що не до кінця розроблені та впроваджені всі механізми взаємовідносин між слідчими й особами, які володіють спеціальними психологічними знаннями, та неповнолітніми, до яких такі знання у різних формах застосовуються.

Аналіз законодавства, літературних джерел, слідчої та судової практики дозволяє впевнитися в актуальності теми дослідження щодо аналізу психологічних особливостей допиту неповнолітніх, можливостей психології при розслідуванні злочинів, що вчинені неповнолітніми або щодо них. Все це визначає необхідність комплексного вивчення проблеми використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітніх учасників досудового розслідування.

Метою статті є комплексний аналіз психологічних особливостей допиту неповнолітніх у процесі проведення оперативно-розшукових заходів.

Розкриття і розслідування злочинів є одним із найскладніших видів суспільної діяльності, оскільки вона здійснюється у суворій відповідності до норм Конституції України, кримінально-процесуального законодавства та інших нормативних актів. На підставі та у повній відповідності до законодавства розроблено тактичні рекомендації щодо проведення тих чи інших слідчих дій, до так чи інакше відображені сучасні досягнення природничих і технічних наук.

Усе це сприяє більш ефективній діяльності слідчого, отриманню достовірної інформації. Спеціальні психологічні знання у сфері дитячої, юнацької, вікової психології суттєво до-

помагають при розслідуванні злочинів, в тому числі, скоєних неповнолітніми.

В якій би ролі у справі не виступав неповнолітній – свідка, потерпілого, обвинуваченого – його поведінка під час допиту, зміст, форма, достовірність показань у процесі проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на протидію злочинності, буде визначатись, насамперед, віковими та гендерними особливостями, станом психічного здоров'я та соціальним статусом. Розглянемо деякі психологічні особливості осіб дитячого та підліткового віку, які важливо враховувати при проведенні досудових дій, а саме – допиту.

А.С. Сабуров зазначає, що вже в ранньому віці (до трьох років) діти здатні сприймати людей, їх вчинки, різні об'єкти, що особливо відзначаються своєю незвичністю, яскравістю. Слід пам'ятати, що, змальовуючи предмети, різні явища, дитина часто застосовує порівняння, однак вони бувають неточні та відносні. Діти дошкільного та молодшого шкільного віку вдаються до досить невизначених понять (великий – малий, старий – молодий тощо). Це необхідно враховувати, допитуючи дитину. В залежності від конкретної ситуації доцільно пояснити дитині завдання, а потім показувати схему, фотографії, інший наочний матеріал.

Психологічною особливістю неповнолітніх є те, що вони більш піддаються навіюванню, сторонньому впливові. З одного боку, це проявляється у схильності дитини до несвідомого слідування вимогам інших осіб, а з іншого – піддатливістю до такого слідування. В результаті неповнолітній свідок може розповісти не те, що пам'ятає, а те, що йому говорять старші. У таких випадках їх розповіді про те, чого вони самі не бачили, виглядають значно збіднілими, схематичними, непослідовними, ніби завченими.

При допиті малолітніх свідків, особливо потерпілих, питання, що зачіпають сформований у них емоційний комплекс, слід чергувати з нейтральними питаннями або такими, що ви-

кликають позитивні емоції, проявляючи при цьому особливий такт і увагу до дитини [6, с. 625].

У віці 7–10 років у дітей відбуваються глибокі зміни в їх свідомості, мисленні, мові, помітно збагачується словниковий запас, з'являється здатність на підставі набутого досвіду пояснити події, формуються навички послідовної, логічної розповіді з більшою деталізацією. Їх уява стає більш реалістичною, з'являється уміння згадати побачене чи почуте, хоча до 14 років підлітки ще не здатні логічно відтворити подію, виділити в ній головне. Однак уже в цьому віці у розмові можна апелювати до їх почуття відповідальності, усвідомлення того, що людина повинна бути чесною, правдивою [4, с. 137].

У дітей підліткової групи (11–15 років) значно розширюються пізнавальні інтереси, зростає самосвідомість, прагнення до самостійності, самоутвердження, загострюються окремі риси характеру, а саме: надмірна самовпевненість, самолюбство, емоційна нестійкість та ін.

З досягненням 14-річного віку для них стає очевидною суспільна небезпека злочинів, таких, як убивства, зумисне спричинення тяжкої, середньої тяжкості шкоди здоров'ю, насильницькі дії сексуального характеру та деякі інші. Тому саме з цього віку неповнолітній підлягає кримінальній відповідальності за них.

Врахування психологічних особливостей підліткового віку є основою успішного формування довірчих відносин з підлітками в процесі їх використання в якості джерел інформації при проведенні допитів. Зокрема, велике значення має реакція оперативного працівника на прояви завищеної самооцінки з боку підлітка. Якщо вчасно розпізнати ці прояви та своїми висловлюваннями, жестами, мімікою показати підлітку, що він цілком вірно оцінює себе, підкріпити його думку про самого себе, свої позитивні якості, то можна розраховувати на певну довіру з його боку.

Вивчення проблем підліткового віку, яким присвячені праці М.А. Алемаскіна, Л.С. Виготського, Л.І. Казміренко,

І.С. Кона, М.В. Костицького, О.Є. Лічка, В.М. Оржеховської, К.О. Савонько, С.А. Тарарухіна, Д.І. Фельдштейна та ін., свідчить, що підлітковий вік, насичений бурхливими біологічними зрушеннями і, як наслідок, сповнений протиріччями, невпевненістю та прагненням довести свою приналежність до світу дорослих, зумовлює формування відчуття незахищеності, «відкритості» перед негативними зовнішніми впливами [5].

До настання 16 років у молоді в цілому формується правосвідомість, завершується процес соціалізації особистості, ось чому з цього віку за законодавством встановлюється кримінальна відповідальність.

Неповнолітні у віці 14–18 років мають широкі права самостійно здійснювати цілий ряд цивільно-правових угод, несуть майнову відповідальність в передбачених випадках. Тому справедливо визнано, що допит осіб, які досягли 16–17-річного віку, доцільно проводити з застосуванням тих самих тактичних прийомів, що рекомендуються при допиті дорослих.

На думку ряду авторів, тривалість допиту неповнолітніх визначається не тільки завданням, що стоїть перед правоохоронними органами, але перш за все індивідуально-психологічними, віковими особливостями допитуваних [8, с. 85].

Важливу роль у виборі правильної тактики допиту відіграє стать неповнолітньої особи, з якою проводиться допит.

Неповнолітнім хлопцям та дівчатам у процесі спеціальної бесіди слід подавати інформацію з певними відмінностями, підкреслює О.В. Мушинська. Для дівчат велике значення має емоційна сторона того чи іншого явища, взаємовідносини між людьми. Їх увагу відразу захоплює інформація щодо родини, дітей, побуту, хлопців. Їх цікавлять різні деталі (які хлопцям здаються дрібницями) та сам процес спілкування. Саме з урахуванням цих особливостей в процесі проведення допиту слід вести розмову з дівчатами [5, с. 76].

Хлопців – зазначає цей автор – навпаки, цікавить, насамперед, доказовість, логіка, факти. Для них важливим є результат,

сам процес спілкування їх цікавить мало. Якщо співрозмовник виявляється занадто комунікабельним, це може викликати у них стан дратівливості. Вони у переважній більшості погані слухачі, уважно слухають (в середньому) 1–2 хвилини, далі увага значного послаблюється (якщо слухач не зацікавився) [5, с. 82, 84]. Знаючи це, оперативному працівникові при проведенні спеціальної бесіди якомога швидше слід зацікавити співрозмовника-хлопця. Мету візиту і суть питань треба викладати максимально лаконічно, зрозуміло, послідовно, логічно.

На думку В.Л. Васильєва, стан здоров'я людини завжди суттєво впливає на всі психічні процеси. Тому це необхідно враховувати при встановленні психологічного контакту з допитуваним. Більшість захворювань сприяють тому, що протікання процесів сприймання, пам'яті, уявлення, мислення, мовлення, уваги зазнають змін. Тож при проведенні допиту слід розрізняти неповнолітніх осіб, які є відносно здоровими, та осіб, які страждають на певні захворювання. Для останніх тією чи іншою мірою характерні такі явища, як поганий настрій, підвищена дратівливість [2, с. 478].

Як зазначає Р.І. Благута, серед цих допитуваних можна виділити декілька груп, залежно від того, які саме органи, системи і функції організму вражені. Найбільшу проблему викликає допит осіб з ураженими органами сприймання (насамперед, органів слуху), а також людей з відхиленнями від норми щодо стану психічного здоров'я. Такі люди, володіючи оперативною важливою інформацією, часто не піддаються звичайним прийомам психологічного впливу і своєю поведінкою ускладнюють збір необхідних відомостей. У таких випадках краще відмовитися від використання вказаних неповнолітніх осіб як допитуваних за умови, що інформацію можна отримати з інших джерел [1, с. 17].

Природно, що в процесі проведення допиту не можна достовірно визначити наявність у допитуваного певних захворювань. Навіть, маючи медичну освіту, це важко зробити за зов-

нішніми ознаками. Однак, ґрунтуючись на своїх спостереженнях за зовнішнім виглядом, його поведінкою, можна висунути припущення щодо стану його здоров'я. До того ж, люди самі часто скаржаться на свої хвороби. Це дає можливість оперативному працівнику скорегувати свою поведінку відповідним чином.

У роботі з людьми, які страждають на тяжкі соматичні та інші захворювання, оперативному працівникові з метою встановлення довірчих відносин слід проявляти емпатію, уважно вислуховувати скарги опитуваного на стан здоров'я, виказувати співчуття, розуміння. Лише у такому разі можна розраховувати на плідну співпрацю з допитуваним.

Серед різних індивідуально-психологічних особливостей неповнолітнього допитуваного найбільший інтерес становлять ті, що формують його як особистість: спрямованість, світогляд, ціннісні орієнтації, потреби, мотивація, а також особливості характеру, які виявляються в самооцінці, ставленні до оточуючих, у способах задоволення своїх матеріальних і духовних потреб. Важливо з'ясувати й риси характеру, зокрема, емоційну врівноваженість, агресивність, підозрілість, тривожність, боягузтво чи хоробрість тощо.

Збираючи такі дані й аналізуючи їх, слід з'ясувати їх дієве відображення у вчинках, висловлюваннях неповнолітнього. Тут допоможе уважне вивчення його стосунків у сім'ї, особистісного статусу серед однолітків. З урахуванням отриманих даних прогнозується позиція, яку займе допитуваний, і визначаються шляхи встановлення взаєморозуміння.

Така поглиблена підготовча робота, пов'язана зі збором матеріалу про індивідуально-психологічні особливості неповнолітнього допитуваного, найчастіше проводиться у слідчих ситуаціях, коли допит є особливо важливим у справі, більше того, коли допитуваний підозрюється у причетності до злочину [1, с. 479].

Часто на практиці слідчий змушений допитувати неповнолітнього, не маючи часу на вивчення його особистості або

не маючи джерел отримання інформації. В таких випадках особливо важлива роль відводиться бесіді, спостереженню за поведінкою, психофізіологічними реакціями під час нетривалої стадії професійного спілкування, що передує безпосередньо допиту, коли слідчий пересвідчується в особі неповнолітнього свідка, пояснює йому його обов'язки і попереджає про відповідальність за відмову або неправдиві показання (в окремих випадках).

Отже, без знання психології неповнолітніх дізнавачу, слідчому, прокурору важко в повному обсязі отримати достовірну інформацію при розслідуванні злочинів за участю неповнолітніх. Неправильними є намагання вивчити поведінку та діяльність неповнолітнього слідчим самотійно, без залучення фахівців-психологів, для яких ця діяльність є основним предметом дослідження.

Саме психологи повинні визначити ті індивідуально-психологічні особливості особистості, які вплинули на поведінку неповнолітнього, ті з них, які можуть позитивно або негативно вплинути на результати проведення слідчої дії.

Отже, під час реалізації свого права на допит для ефективності виконання завдань з протидії злочинності оперативні працівники повинні враховувати такі фізіологічні та індивідуально-психологічні особливості неповнолітніх осіб, як вік, стать, стан здоров'я, соціальний статус.

Без них неможливо якісно і правильно обрати тактичні прийоми при проведенні окремих слідчих дій в процесі їх планування, розробки слідчих версій, збору і дослідження доказової бази. Вивчення вікових особливостей неповнолітніх не є самоціллю для слідчого, прокурора, але має на меті допомогти у розумінні ступеня впливу вікових особливостей на поведінку неповнолітнього і тим самим встановити ступінь його суспільної небезпеки.

Перспективою наших подальших розвідок буде розкриття і врахування під час допиту таких особливостей, як

темперамент, навіюваність, особливості сприйняття тощо, а також вплив дисфункцій сімейних стосунків.

1. Благута Р.І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 19.00.06 / Р.І. Благута; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2006. – 175 с.

2. Васильев В.Л. Юридическая психология / В.Л. Васильев. – 5-е изд., доп. и перераб. – СПб.: Питер, 2002. – 656 с. – (Серия «Учебник нового века»).

3. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року / Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303; Офіц. вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1434; № 32. – Ст. 1690. – (Бібліотека офіційних видань).

4. Краткий психологический словарь / [под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского]. – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.

5. Мушинська О.В. Гендерні особливості смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.06 / О.В. Мушинська. – Х., 2005. – 171 с.

6. Шейнов В.П. Скрытое управление человеком (психология манипулирования) / В.П. Шейнов. – Минск: Харвест, 2001. – 848 с.

7. Психологічний словник / за ред. В.І. Войтка. – К.: Наук. думка, 1989. – 215 с.

8. Сабуров А.С. Юридична психологія: навчальний посібник для студентів юрид. вузів та факультетів / А.С. Сабуров. – К.: ТП Пресс, 2003. – 208 с.

»

Ковальчук З.Я. Психологические особенности допроса несовершеннолетних в процессе проведения оперативно-розыскных мероприятий.

В статье раскрываются психологические особенности несовершеннолетнего в процессе проведения оперативно-следственных действий. Определяются возрастные, гендерные и другие психологические особенности несовершеннолетнего, которые влияют на выбор индивидуальной тактики общения на допросе.

Ключевые слова: личность, несовершеннолетние нарушители, допрос, преступление, мотивация.

»

Koval'chuk Z.Y. The Psychological Features of Interrogation of Minors in the Process of Operative-Search Activities.

The article deals with the psychological features of minors' interrogation in the process of operative-search activities. The age, gender and other psychological features of a minor, which influence on the choice of individual tactic of communication in the course of interrogation are analyzed in the article.

Key words: *personality, minor violators, interrogation, crime, motivation.*

» » »

УДК 159.942.5

Т.В. Макота

**ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО
ВИГОРАННЯ ОСОБОВОГО СКЛАДУ
ПІДРОЗДІЛІВ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ**

У статті проаналізовано результати дослідження психологічних особливостей емоційного вигорання особового складу підрозділів спеціального призначення. Виявлено особливості розвитку симптомів синдрому емоційного вигорання, здійснено статистичний аналіз та проаналізовано його зв'язок з індексом нервово-психічної спустошеності, з емпатією та рівнем розвитку емоційного інтелекту.

Ключові слова: *емоційне вигорання, психологічні особливості діяльності в спеціальних підрозділах органів внутрішніх справ, емоційний інтелект, деперсоналізація, редукція професійних обов'язків.*

»

Поняття «емоційне вигорання» з'явилося в психології порівняно недавно, років 30 тому. У теперішній час переважає розуміння феномену вигорання як багатомірного конструкту, набору негативних психічних переживань, фізичного, емоційного та розумового знесилення від довготривалої напруги, пов'язаної з міжособистісними стосунками, які супроводжуються емоцій-